

УДК 78.047.3

А.В. Рудич

РОЗПИСИ НИЖНЬОГО ХРАМУ СВЯТО-ІЛЛІНСЬКОГО ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТІРЯ М. ОДЕСИ НА ЧЕСТЬ СВЯТИХ ПРЕПОДОБНИХ ПАЇСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО І ГАВРІЇЛА АФОНСЬКОГО

Постановка проблеми. Розвиток церковного мистецтва за останні три десятиліття показав напрями і проблеми подальшого руху у цій галузі. Одним із таких шляхів є наслідування й переосмислення кращих візантійських й давньоруських пам'яток. Цієї концепції дотримується більшість сучасних іконописців і їх роботи відрізняються між собою лише рівнем майстерності та тонкощами вподобань (вибору зразків та художнього бачення образу). У цьому руслі працює майже 10 років й артіль харківських іконописців-монументалістів.

Аналіз творчого доробку майстрів церковного живопису на всіх етапах його формування – важливий матеріал як для теоретичного осмислення, так і в практичній діяльності. Це допомагає уникнути помилок молодим іконописцям і сприяє обміну напрацювань між досвідченими майстрами, а також вводить до наукового обігу нові імена й художні пам'ятки.

Метою даної роботи є іконографічний аналіз останніх художніх зразків харківських художників-монументалістів, випускників Харківської державної академії дизайну і мистецтв, нижнього храму Свято-Іллінського чоловічого монастиря м. Одеси на честь святих преподобних Паїсія Величковського і Гавриїла Афонського.

Основна частина дослідження. 23 жовтня 2011 р. відбулося освячення нижнього храму Свято-Іллінського чоловічого монастиря м. Одеси на честь святих преподобних Паїсія Величковського і Гавриїла Афонського. Це чи не єдиний випадок на українських землях, коли храм присвячується цим святим. Преподобний Паїсій Величковський (1722-1794 рр.) – архімандрит Нямецького монастиря в Молдавії (у XVIII ст. він був найчисленнішим у Східній Православній Церкві) на Афоні заснував особливу чернечу громаду – скит св. Іллі. Прп. Паїсій відродив школу старчества на Русі. Його переклади з грецької на російську мову святоотцівської спадщини тривалий час були єдиними в російській літературі [3]. Житіє преподобного Гавриїла Афонського (1849-1901 рр.) слід розглянути більш докладно, оскільки події його життя знайшли відображення в розписах, яким присвячена ця стаття.

Преподобний Гавриїл Афонський народився 8 січня 1849 р. у Київській губернії в бідній сім'ї, при хрещенні був названий Георгієм, у 12-річному віці осиротів. У юнацтві здійснив паломництво святими місцями Київської губернії, виконуючи обітницю, дану під час важкої хвороби. Після паломництва приєднався до братії феофанівської пустині, що переселилася з Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря до новоствореного зусиллями ієромонаха Воніфатія Виноградського скиту. У 1867-1868 рр. їде паломником до Єрусалиму і Афону, де бере чернечий послух і залишається в скиті святого пророка Іллі (Свято-Іллінський скит).

У 1869 році після відповідних випробувань прийняв чернечий постриг з ім'ям Гавриїл – на честь Архістратиґа Гавриїла. Навесні 1876 р. призначений економом на приналежному скиту вітрильному судні «Святий пророк Ілля», що здійснював регулярні рейси з Афону до Константинополя, Одеси, Маріуполя і деяких інших російських портів для матеріального постачання скиту.

1887 р. прийняв управління Свято-Іллінським скитом; у 1891 р. був возведений у сан архімандрита. З ініціативи Гавриїла в 1894-1896 рр. в Одесі побудовано подвір'я Свято-Іллінського скиту з трипрестольним храмом у візантійському стилі. Храм освячений в грудні 1896 р. (головний приділ – в ім'я ікони Божої Матері «Годувальниця», правий боковий вівтар

– в ім'я святого пророка Божого Іллі, лівий – в ім'я Архістратиґа Гавриїла). Метою подвір'я було надання допомоги величезній масі богомольців, що стікаються з усіх кінців Росії для подальшого паломництва на Афон і Єрусалим.

1901 р. Гавриїл відправився до Росії для відвідин подвір'їв Свято-Іллінського скиту в Одесі, Таганрозі і станиці Новомиколаївській. У середині жовтня під час перебування в Новомиколаївській стан здоров'я Гавриїла погіршився і 19 жовтня він помер. Тіло архімандрита перевезено до Одеси, де 2 листопада було поховано в склепі храму Свято-Іллінського подвір'я.

22 липня 1994 р. із благословення митрополита Одеського та Ізмаїльського Агафангела клірики монастиря Одеси урочисто відкрили поховання архімандрита Гавриїла і знайшли його мощі. Указом Священного Синоду УПЦ він був канонізований, рака з його мощами встановлена в соборі Іллінського подвір'я [4]. У 1995 р. Іллінський прихід перетворений в монастир. Нині головний престол Соборного храму Свято-Іллінського монастиря освячено в ім'я св. пророка Іллі, правий боковий вівтар – в ім'я чудотворної ікони Божої Матері «Годувальниця», лівий боковий вівтар – в ім'я архангела Гавриїла. Кожен день життя монастиря починається з братнього молебну біля раки зі св. мощами прп. Гавриїла Афонського.

З 1997 р. при монастирі розміщено Одеське єпархіальне управління.

У 2011-2013 роках нижній храм Прп. Паїсія Величковського і Гавриїла Афонського був розписаний харківськими іконописцями-монументалістами. Настоятель монастиря архімандрит Віктор (Биков) ознайомився з розписами художників у нижньому Іоанно-Усікновенському храмі Спасо-Преображенського чоловічого монастиря (с. Нещерів, Київська обл.) і запропонував художникам співпрацю. В Одесі над новим проектом працювали Мокляк Костянтин (керівник), Іванова Тетяна, Алексенко Андрій, Ходаровський Сергій, Ленчик Андрій, Дудченко Андрій, Вінніков Ельдар, Сельський Роман.

Архітектурно-просторове рішення нижнього храму Свято-Іллінського монастиря подібно ранньохристиянським катакомбним церквам, невеликим печерним храмам: невисокі плоскі стелі, штучне освітлення. Планування відповідає верхньому храму – тринефний, що спирається на чотири потужних стовпа. Чергуються різні склепіння: плоске (у центральній частині), арочні (між опорними стовпами), коробові (з'єднують стовпи із зовнішньою стіною) і хрестові (в прольотах між стовпами). Стіни Гавриїлівського храму значно товщі, особливо розширюючись до низу, майже всі зроблені під кутом до стелі й підлоги.

Вівтар традиційно присвячений Євхаристії: центральне місце займає «Причастя апостолів». Іконографія подібна Софії Київській – Христос написаний двічі з боків від престолу – з чашею і просфорою. Горній престол – трон єпископа органічно входить у композицію. Образ Христа у вівтарі зустрічається неодноразово, але в кожному сюжеті поставлено свій акцент: на східній стіні Христос – вчитель, установитель таїнства, на північній (у сцені «Не ридай мене мати») – Бог, що пройшов Голгофу, на центральній арці – святий, на хрещатому зводі – благословляючий Еммануїл.

Північна частина вівтаря присвячена дияконському співслужінню у Літургії. Великий вхід – під час нього відбувається перенесення Святих Дарів із жертovníка на престол, після кадіння Дарів священник кладе на ліве плече диякона воздух, а на голову дискос, сам бере потир і обидва за свічконосцями виходять із вівтаря північними дверима. Під час малого входу священнослужитель з Євангелієм та диякони також виходять через північні двері. Відповідно до вищесказаного, розписи зображують архідияконів (святі першомученик Стефан, Роман Сладкопівіць та ін.), ангелів-дияконів. На місці жертovníка – в ніші північної стіни – «Христос у труні» з предстоячими Божою Матір'ю і улюбленим учнем Іоанном. До скорботної сцени в жаху і подиві звертають погляди ангели на склепінні, у центрі якого – престол уготований – етімасія. Все згадане покликане нагадувати про справжнє значення того, що відбувається на божественній літургії.

Південна частина вівтаря поділена на дві рівні частини, в одній з яких диякони і святі

мученики (Прохор, Лаврентій), а в іншій – д'яконіси (Нонна, Домініка, Ксенія, Тетяна та ін.). Центральний хрещатий звід розділений діагоналями на чотири трикутника. У кожному розміщено поясне зображення: Христа-Еммануїла, Іоанна Хрестителя, архангелів Гавриїла і Михаїла. Безпосередньо над престолом височить арка зі святителями в медальйонах, в її zenіті – Христос-святитель. Розписи бічних стін представляють вселенських святителів: на північній – єпископи, захисники православної віри від ересі аріанства (заперечувала божественну природу Ісуса Христа) – Святий Спиридон, Миколай Чудотворець, Амвросій Медіоланський, а також священномученик Ігнатій Богоносець, що довів матеріальний аспект Боготілення. Дні пам'яті святих також близькі, як і їх служіння (19-25 грудня). Традиція розміщення святих у хронологічному порядку походить з Візантії [2; 147]. Південна стіна прикрашена образами святителів, що написали молитви літургії: Василя Великого, Іоанна Златоустого, Григорія Двоєслова, Якова, брата Господнього.

Центральна частина храму, відповідна підкупольному простору, зберігає іконографічну програму, зазнавши зміни внаслідок особливостей архітектури (майже плоске склепіння). Відсутність барабана і вітрил значно звузило кількість образів. Крім того, невисоку стелю необхідно було візуально полегшити, створивши ненагромаджену композицію. В результаті ескізних пошуків у центрі квадратного зводу розмістили Пантократора в медальйоні і чотирьох херувимів і серафимів у кутах.

Найважливіші події життя Гавриїла Афонського, пов'язані з Іллінським монастирем, подібно клеймам житійної ікони, зайняли місця на широких площинах опорних стовпів, звернених до центру храму. Від іконостасу змінюють один одного сцени з цитатами акафісту святому: «Різдво преподобного Гавриїла», «Обітниця паломництва», «Відплиття зі святинями з Афона до Росії для збору коштів», «Чернечий постриг», «ігуменства преподобного Гавриїла», «Будівництво Іллінського подвір'я в Одесі», «Богослужіння на кораблі», «Преставлення Гавриїла Афонського». Північний приділ оповідає про хресну жертву Христа, починаючи з «Розп'яття» на східній стіні, далі – «Зняття з хреста», «Положення в труну» і «Зішестя в пекло». Традиційно в цій частині храму здійснюються панахиди – молитви Церкви про упокоєння померлих – і розписи створені ще й для втішення страждучих близьких, нагадування про загальне воскресіння. З'єднують Старий і Новий Завіт і підкреслюють значимість подій страсного тижня старозавітні пророки Давид, Ісая, Захарія, Авакум із сувоями пророцтв, що читаються на богослужінні у Велику П'ятницю. Наприклад, вірш із псалма Давида: «разделиша ризы моя себе и об одежде моей меташа жребий» або слова Ісаї: «...на закляние ведеса и яко агнец пред стригущими его безгласен». Поясні зображення пророків вписані в трикутники хрещатого зводу північно-східній частині храму.

Наступну сцену «Зняття з хреста» доповнює копія Туринської плащаниці на протилежній стіні. Їх єднає арка з хрестом у zenіті і жахнувшимися ангелами (композиція аналогічна вівтарній над «Христом у труні»). У південному приділі буде відбуватися таїнство Хрещення, про що і оповідає східна стіна. Поруч на південній стіні ікона чудотворної ікони Божої Матері «Годувальниця» з предстоячими пророком Іллею, Паїсієм Нямецьким і Гавриїлом Афонським. Іконографічна схема наслідує візантійські зразки (подібно імператорам Юстиніану і Костянтину, преподобні Паїсій і Гавриїл тримають у руках моделі побудованих ними храмів), але унікальним є об'єднання святих в одній іконі – воно розкриває спадкоємний зв'язок з афонським Іллінським монастирем. Хрещате склепіння також як і в північному приділі присвячено пророкам. Їх вибір пов'язаний з основними сюжетами розписів: свято «Хрещення» іменується ще «Богоявленням» і над ним розміщений Мойсей, званий Боговидцем. Про бачення Бога написано і в сувоях пророків Єремії, Даниїла, праотця Авраама.

Західніше знаходиться арка з образами преподобних пустельників (Макарій Єгипетський, Онуфрій Великий, Петро Афонський, Єфрем Сирий, Євфимій Великий) і преподобних ігуменів засновників монастирів – на протилежній стіні (Антоній Великий,

Сава Освящений, Іоанн Дамаскін, Іоанн Лествічник, Герасим Йорданський). На зводі також у два ряди образи преподобних, тільки поясні в прямокутних рамках. Акцент на образах ченців характерний для монастирських храмів, у той час як у парафіяльних домінують святі покровителі сімейного життя: Петро і Февронія; Гурій, Самон і Авів; Віра, Надія, Любов та Софія.

Західна стіна композиційно і концептуально симетрична. Центром розпису став празник «Зішестя Святого Духа» – народження новозавітної Церкви, розділений вхідними брамами на дві частини – будь-хто, хто істинно (серцем) входить до Церкви, як і апостоли, отримує дари Духа Святого.

Фланкують зображення сюжети «Христос виводить праведників із пекла» і «Вихід з Єгипту» – старозавітний праобраз позбавлення від смерті і гріха. Поруч із «Виходом з Єгипту» – «Пророк Йона в череві кита» – паралель із Христовою смертю, триденним знаходженням у труні і чудесним Воскресінням.

У православної Церкви існує традиція: на богослужінні жінки знаходяться в лівій частині храму (навпроти ікони Божої Матері з вівтарної перепони), а чоловіки – у правій (навпроти ікони Христа). Отже, і розписи лівої (північної) частини присвячені святым преподобним жонам. Мучениці Пелагея Антіохійська, Анастасія Узорешительниця, преподобна Кіра Берійская, преподобні мучениці Анастасія Римлянина і Феодосія Константинопольська, діва і інші жони зображені в арках, на Хрещатому північно-західному кутуовому склепінні. За аналогією розподілені образи в арках між опорними стовпами.

Важливою особливістю даного монастиря є шанування ранньо християнських святих, що жили до розділення Церкви і визнаних як православними, так і католиками (Аполінарій Равенський, Вікентій Августопольський). Настоятелем зібрана велика колекція мощей древніх маловідомих святих, деякі з яких увійшли в систему розпису. За відсутності зразків художники самі розробляли іконографію.

За десять років роботи в артілі сформувалися переваги у виборі пам'яток: комніновський період візантійського мистецтва та домонгольський давньоруського (XI-XIII ст.). Головними орієнтирами залишаються Спасо-Преображенський собор Мірожського монастиря у Пскові (1138 р.), Спасо-Преображенський собор на Нередиці (1198 р.); сербські: церква святого Пантелеймона в Нерезі (1164 р.), Велика Богородична церква у Студениці (1209 р.); візантійські: церква в Касторія, капела в монастирі Іоанна Богослова на Патмосі (1190-ті); західноєвропейські: собор у Чефалу (1148 р.), собор Успіння Богоматері в Монреалі (XII ст.), собор Санта Марія дель Аміральї (Марторана, 1143 р.), Палатинська капела (1142-1150 рр.); синайські ікони та мініатюри XII ст. [1; 408-445]. Майстри вільно звертаються і до більш пізніх зразків, і до сучасних аналогів, створюють образи, зберігаючи власну стилістику.

Загалом розписи репрезентативні і статичні, за винятком західної стіни, де динаміка посилюється («Вихід з Єгипту», «Зішестя в пекло»). У композиціях багато вільного простору – повітря, особливо на склепіннях і стелях. Орнаменти застосовуються досить обмежено: на скосах вікон, на вузьких площинах, де закомпонувати щось інше складно. Загалом у храмі переважають сині, блакитні, бежеві, коричневі кольори, охри: світла і червона, сіро-зелені, рожеві відтінки. Організуючим початком служить небесно-блакитне тло, зелений позем і розділова червона смуга. Більшість одягів іконописці плавлять блакитним кольором, створюючи взаємозв'язок із тлом і колористичну гармонію храму.

Слід зазначити високу художню якість усіх складових інтер'єру храму. Творами мистецтва є різьблені іконостас, престол, архієрейський трон із білого мармуру. Срібні дарохранительниця, семисвічник, лампади, запрестольний хрест, хорос повторюють витіюваті орнаменти давньоруських книжкових мініатюр і дорогих візантійських окладів.

Отже, злагоджена робота артілі художників забезпечила цілісність ансамблю розписів храму, що за своїми живописними якостями, професіоналізмом та високим духовним звучанням стінопису стоїть в одному ряду з їх іншими, більш ранніми розписами церков у

Центральній та Східній Україні. На думку самих майстрів, у цьому об'єкті їм вдалося вийти на якісно новий професійний рівень осмислення суті церковного живопису і з новою майстерністю та розумінням втілити свій задум.

Список використаної літератури

1. *Колпакова Г.С.* Искусство Византии. Ранний и средний периоды / Г.С. Колпакова. – СПб.: Азбука-классика, 2010. – 528 с.
2. *Лихачева В.Д.* Искусство Византии IV-XV вв. / В.Д. Лихачева. – Л.: Искусство, 1981. – 310 с.: ил. – (Очерки теории и истории искусства).
3. *Преподобный Паисий Величковский.* – Режим доступа. – [http:// days.pravoslavie.ru](http://days.pravoslavie.ru)
4. *Преподобный Гавриил Афонский Одесский чудотворец.* – Режим доступа. – [http:// iliya-monastery.org](http://iliya-monastery.org)

Резюме

Подано огляд історії монастиря, аналіз іконографії розписів, створених артілю харківських іконописців-монументалістів.

Ключові слова: монументальний живопис, система розпису, харківська група іконописців.

Summary

Rudych A.V. Paintings of the lower church of Saint Elias Monastery of Odessa in honor of Reverend Paisij Velychkovsky and Havriyil Athos

Painting of the Lower Temple of Svyato-II'inskiy Friary Monastery in Odessain Honour of the Saints Paisij Velichkovskiy and Gabriel Athonskiy. The article reviews of history of monastery and analysis of iconography of painting, creating by Kharkiv icon-painters and monumentality sbottega.

Key words: program of painting, Kharkiv group of icon-painters.

Аннотация

Анализируется история монастыря, иконография росписей, созданных артелью харьковских иконописцев-монументалистов.

Ключевые слова: монументальная живопись, система росписи, харьковская группа иконописцев.

Надійшла до редакції 12.11.2013 р.